

ДИНАМІКА СИСТЕМИ СИЛЬНИХ ДІЄСЛІВ У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Кійко С. В., Шикеринець Ж. Ю.

ВСТУП

Дієслова в німецькій мові, як і в більшості германських мов, поділяються на два великі словозмінні класи: сильні і слабкі. За цими умовними термінами, запровадженими Я. Гріммом в «Німецькій граматиці»¹, стоять значні відмінності у способах утворення форм, часів і способів. Історії розвитку сильної і слабкої дієвідміни присвячено значну кількість літератури², проте темою більшої частини досліджень є розвиток власне сильного відмінювання в прагерманську епоху і в окремі періоди історії німецької мови, а не аналіз динаміки сильних і слабких дієслів у словниковому складі німецької мови.

Тим не менш, проблема переходу сильних дієслів у слабке відмінювання іноді згадувалася в літературі: короткий огляд ситуації з переходом сильних дієслів у слабке відмінювання в німецьких діалектах можна знайти у працях В. Жирмунського³, Г. Пауля⁴, колективній монографії «Grammatik des Frühneuhochdeutschen»⁵, проте вказані праці не містять повного аналізу матеріалу на єдиних підставах. Максимально наближеним до нашої проблематики є дослідження групи авторів Р. Керолла, Р. Сво і Дж. Сальмонса⁶, проте воно торкається лише одного фактора, що впливає на перехід сильних дієслів у слабкі, а саме частотності, і не включає докладного аналізу матеріалу.

Аналіз наявних праць свідчить про те, що в лінгвістиці є три підходи до питання про перехід сильних дієслів у слабкі:

1) «словниковий»: перелік дієслів, що змінили своє відмінювання, з докладним аналізом конкретних прикладів⁷;

¹ Grimm J. *Deutsche Grammatik*. Bd. 1. Göttingen : Dieterich, 1822. С. 836–839.

² Mailhammer R. *The Germanic strong verbs*. Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 2007.

³ Schirmunski V. *Deutsche Mundartkunde. Vergleichende Laut- und Formenlehre der deutschen Mundarten*. Frankfurt am Main u.a.: Peter Lang, 2010. S. 569–571.

⁴ Paul H. *Deutsche Grammatik*. Halle/Saale: Niemeyer, 1916–1922: II, I. 189–279.

⁵ *Grammatik des Frühneuhochdeutschen. Beiträge zur Laut- und Formenlehre*. Hg. von Hugo Moser, Hugo Stopp und Werner Besch. 7 Bde. Heidelberg : Winter, 1970–1988.

⁶ Carroll R., Svare R., Salmons J. Quantifying the evolutionary dynamics of German verbs. *Journal of Historical Linguistics* 2.2, 2012. S. 153–172.

⁷ Paul H. *Deutsche Grammatik*. Halle/Saale: Niemeyer, 1916–1922: II; *Grammatik des Frühneuhochdeutschen. Beiträge zur Laut- und Formenlehre*. Hg. von H. Moser, H. Stopp, W. Besch. 7 Bde. Heidelberg: Winter, 1970–1988.

2) «теоретичний»: аналіз переходу сильних дієслів у слабкі з позицій різних теорій в галузі морфології і порівняльно-історичного мовознавства⁸;

3) «статистичний»: кількісний аналіз закономірностей процесу зміни відмінювання за допомогою статистичних методів⁹.

Прагнення синтезу цих трьох різних підходів і стало поштовхом до нашої студії. Ми виходимо з міркування, що судження про причинно-наслідкові зв'язки неможливі без аналізу мовних фактів, отриманих методом суцільної вибірки, і тому проводимо докладний словниковий аналіз мовного матеріалу різних епох, узагальнюємо отримані дані за допомогою статистичних методів і робимо висновки щодо теорії зміни словозмінних класів та динаміки процесів в історії мови.

1. Сильні і слабкі дієслова німецької мови у синхронійному і діахронійному аспектах

У сучасній німецькій мові сильні дієслова відрізняються від слабких у цілій низці форм: у дійсному й умовному способі простого минулого часу (претериту), у дієприкметнику минулого часу (дієприкметник II), у 2 і 3 особах однини дійсного способу теперішнього часу та в однині наказового способу:

1) сильні дієслова утворюють дійсний спосіб претериту за допомогою чергування голосних у корені і без суфікса; слабкі дієслова не мають чергувань в корені, проте мають суфікс *-te*, як-от: сильні дієслова *laufen* «бігти» – *er lief* «він біг», *helfen* «допомагати» – *er half* «він допомагав» і слабкі дієслова *kaufen* «купувати» – *er kaufte* «він купив», *schenken* «дарувати» – *er schenkte* «він подарував»;

2) сильні дієслова утворюють синтетичний умовний спосіб претериту від основи індикативного способу претериту за допомогою додавання суфікса *-e* і (у деяких випадках) чергування голосних, у той час як у слабких дієслів синтетична форма умовного способу претериту збігається з дійсним способом претериту, як-от: сильні дієслова *laufen* «бігти» – *er lief* «він біг», *er liefe* «він біг би», *helfen* «допомагати» – *er half* «він допомагав», *er hülfe* «він би допомагав» і слабкі дієслова: *kaufen* «купувати» – *er kaufte* «він купував; він купував би», *schenken* «дарувати» – *er schenkte* «він дарував; він дарував би»;

⁸Theobald E. Sprachwandel bei deutschen Verben: Flexionsklassenschwankungen starker und schwacher Verben. Tübingen: Narr, 1992. S. 63–72; Dammel A. *Konjugationsklassenwandel: Prinzipien des Ab-, Um- und Ausbaus verbalflexivischer Allomorphie in germanischen Sprachen*. Berlin, New York : Walter de Gruyter, 2010.

⁹Carroll R., Svare R., Salmons J. Quantifying the evolutionary dynamics of German verbs. *Journal of Historical Linguistics* 2.2, 2012.

3) сильні дієслова утворюють дієприкметник минулого часу (партицип II, який у самостійному вживанні має пасивне значення, а також вживається для утворення аналітичних форм перфекту і плюсквамперфекту) за допомогою префікса *ge-* і закінчення *-en* та у деяких випадках відбувається чергування кореневого голосного. Слабкі дієслова утворюють партицип II за допомогою префікса *ge-* і закінчення *-t* і без чергування голосних, як-от: сильні дієслова *laufen* «бігти» – *gelaufen*, *helfen* «допомагати» – *geholfen* і слабкі дієслова *kaufen* «купувати» – *gekauft*, *schicken* «дарувати» – *geschickt*;

4) деякі сильні дієслова у 2 і 3 особі однини дійсного способу теперішнього часу мають чергування голосного в корені порівняно з інфінітивом та іншими формами дійсного способу теперішнього часу. Слабкі дієслова таких чергувань не мають, як-от: сильне дієслово *laufen* «бігти» – *ich laufe* «я біжу», *du läufst* «ти біжиш», *er läuft* «він біжить» і слабе дієслово *kaufen* «купувати» – *ich kaufe* «я купую», *du kaufst* «ти купуєш», *er kauft* «він купує» (чергування голосних відсутнє);

5) деякі сильні дієслова в однині наказового способу мають чергування голосного в корені порівняно з інфінітивом, як-от: сильне дієслово *helfen* «допомагати» – *hilf* «допомагай» і слабе дієслово *schicken* «дарувати» – *schenk(e)* «даруй» (чергування голосних відсутнє).

Таким чином, для сильних дієслів у сучасній німецькій мові характерна морфологізація давніх чергувань за аблаутом і умлаутом: у дійсному способі претериту і в партиципі II ми спостерігаємо аблаут порівняно з інфінітивом, у 2 і 3 особах однини теперішнього часу і в однині наказового способу – умлаут, а в умовному способі претериту – поєднання аблауту і умлауту. Додатковою ознакою сильних дієслів є чергування приголосних у дійсному й умовному способах претериту і в партиципі II, за походженням пов'язане із законом Вернера: *leiden* «страждати» – *er litt* «він страждав».

Загалом можна узагальнити різницю між сильною і слабкою дієвідміною як різницю у використанні морфологічних засобів. З цього випливає робоче визначення сильного дієслова, яким ми послуговуємося в роботі: сильне дієслово – це таке дієслово, яке утворює претеритум за допомогою чергування голосних у корені порівняно з інфінітивом і має приголосний носовий (*n*) у партиципі II. Відповідно, визначення слабого дієслова включає протилежні властивості: слабе дієслово – це таке дієслово, яке утворює претеритум за допомогою суфікса і має шумний приголосний (*t*) у партиципі II.

Розмежування сильних і слабких дієслів, наведене вище, стосується всіх періодів розвитку німецької мови, а також прагерманського стану

мови. Попри це, на різних етапах історії германських мов проти-ставлення граматичних категорій реалізувалося по-різному.

У прагерманський період засобом, що маркує форми сильних дієслів, був аблаут – неавтоматичне чергування голосних, що сягає праіндо-європейської мови. Проте роль аблауту в дієслівній системі праіндо-європейської мови була менш істотною, ніж у германських мовах, оскільки поряд з аблаутом проти-ставлення видо-часових форм реалізувалося також за допомогою інших морфологічних засобів – префікса *e-* (аугмент) і редуплікації¹⁰. У германській групі мов індоєвропейська дієслівна система, яка традиційно реконструюється за греко-арійською моделлю, зазнала значних змін: тричленна опозиція *презентс ~ аористс ~ перфектс* замінилася двочленною опозицією *презентс ~ претеритс*, а також поступово втратилися такі характерні індоєвропейські морфологічні засоби, як аугмент і редуплікація. А. Баммесбергер пов'язує докорінну перебудову німецької дієслівної системи і перетворення аблауту на основний маркер категорійних протиставлень з фіксацією наголосу на кореневому складі¹¹.

У давньовірхньонімецькій мові (далі – двн.) до аблауту додається умлаут, який залишається автоматичним чергуванням аж до редукції ненаголошених голосних, а також підвищення / зниження голосних, що вже є неавтоматичним чергуванням у формі однини наказового способу, в якій показник *-i* був редукований ще до появи перших писемних пам'яток німецької мови, як-от: *neman* «брати» – *nim* «бери» (< * *nimi* < * *nemi*).

Я. Грім першим звернув увагу на те, що в ході історії німецької мови сильні дієслова поступаються місцем слабким¹². Якщо у двн. мові сильні дієслова становили 12 % усієї дієслівної лексики¹³, то в сучасній німецькій мові на них припадає лише 4 %. Так, двн. дієслова *salzan* і *bahhan*, до яких зводяться сучасні німецькі дієслова *salzen* і *backen*, належали до сильної відміни, яка тепер частково поступилася місцем слабким формам. Більше того, наявна значна кількість дієслів, які в сучасній німецькій мові не мають реліктів сильних форм, незважаючи на те, що свого часу вони змінювалися за сильним відмінюванням, як-от: дієслова *walten* «керувати» і *falten* «складати, згинати» мають

¹⁰ Савченко А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. М. : Высшая школа, 1974. С. 139–167.

¹¹ Bammesberger. A. Der Aufbau des germanischen Verbalsystems. Heidelberg : Winter, 1986. S. 123–124.

¹² Grimm J. Deutsche Grammatik. Bd. 1. Göttingen: Dieterich, 1822. С. 839.

¹³ Augst G. Wie stark sind die starken Verben? Überlegungen zur Subklassifizierung der neuhochdeutschen Verben. Untersuchungen zum Morpheminventar der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen : Narr, 1976. S. 231–281.

в сучасній німецькій мові лише слабкі форми (*er waltet* «він управляє», *er waltete* «він управляв», дієприкметник II *gewaltet*; *er faltet* «він складає», *er faltete* «він складав», дієприкметник II *gefaltet*), хоча в двн. періоді вони належали до сильного відмінювання (*er weltit* «він управляє», *er wialt* «він управляв», дієприкметник II *giwaltan*; *er feldit* «він складає», *er fialt* «він складав», дієприкметника II *gifaltan*).

Таким чином, протягом розвитку німецької мови багато дієслів сильного відмінювання перейшли в слабке. Зворотний процес переходу зі слабого відмінювання в сильне, хоч і засвідчений, але представлений вкрай незначною кількістю дієслів, більшості з яких так і не вдалося закріпитися в сучасній німецькій мові¹⁴. При цьому очевидно, що два типи відмінювання, починаючи з двн. епохи, не протиставляються за значенням: і те, й інше – лише способи маркувати один і той же набір граматичних категорій. У німецькій мові, як і в германських мовах в цілому, протиставлення сильних і слабких дієслів не виходить за межі суто формального протиставлення словозмінних класів і не перетворюється на граматичну категорію, наділену будь-яким значенням.

2. Матеріал і методи дослідження

Для того, щоб забезпечити можливість статистичного аналізу динаміки переходу сильних дієслів у слабкі, окреслимо вимоги до досліджуваного матеріалу: 1) дієслово має бути на початкових етапах розвитку німецької мови сильним; 2) дієслово має варіативність форм / змішані форми: під змішаними формами розуміється переважання слабких форм у претериті і сильних форм у дієприкметнику II або навпаки; 3) дієслово мало слабкі форми. Поза увагою ми залишили дієслова, віднесення яких до класу двн. сильних дієслів викликає сумнів. Так, дієслово *gafregnan** «запитати; дізнатися» трапилося тільки в одному тексті – у Вессобрунській молитві (1 особа однини, претеритум: *gafregin*). При цьому є підстави вважати це дієслово давньоанглійським запозиченням¹⁵, а в інших текстах воно не вживається.

Загалом до списку увійшло 275 дієслів. Дієслова виписані з таких джерел: 1) корпусу двн. текстів DDD (Deutsch Diachron Digital, <http://www.deutschdiachrondigital.de>); 2) словників двн. мови¹⁶; 3) грама-

¹⁴ Paul H. Deutsche Grammatik. Halle/Saale: Niemeyer, 1916–1922: II, С. 253–258.

¹⁵ Seebold E. Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch der germanischen starken Verben. Paris: Mouton, 1970. С. 209.

¹⁶ Seebold E., Bulitta B. Chronologisches Wörterbuch des deutschen Wortschatzes: der Wortschatz des 8. Jahrhunderts (und früherer Quellen). Berlin, New York : Walter de Gruyter, 2001.

тики двн. мови¹⁷, яка містить інформацію про форми сильних дієслів у текстах без нормалізації.

Ситуація з джерелами в середньовіснійнімецькій (далі – свн.) мові набагато гірша:

1) Корпусів, що охоплюють всі свн. тексти, не існує, що легко пояснюється значним обсягом цих текстів; наявні лише два свн. корпуси – *Belegarchiv des Mittelhochdeutschen Wörterbuchs* (<http://www.mhdwb-online.de>) і *Mittelhochdeutsche Begriffsdatenbank* (<http://mhdadb.sbg.ac.at>). Обидва ці джерела мають певні недоліки: так, жодному з них не відома загальна кількість словоформ, що входять до корпусу; крім того, вони містять деяку кількість двн. текстів, а також переважно орієнтуються на нормалізовані видання, що дещо знижує достовірність цього ресурсу;

2) основними словниками свн. мови є видання М. Лексера¹⁸ і Г. Бенекера¹⁹, які схильні до нормалізації. У цих словниках наявні лексеми, які засвідчені лише в двн. мові і реконструюються для свн. мови на основі дериватів: напр., слово **galn* «співати (про птаха)», відновлюється тільки зі слів *gal*, *galm*, *galster* «спів» і *nahtegale* «соловей»;

3) свн. граматики містять досить багато інформації про відмінювання сильних дієслів²⁰, однак вони також орієнтовані насамперед на нормалізовані видання.

Ситуація з джерелами ранньовіснійнімецького (рвнв.) періоду така:

1) наявний корпус рвнв. мови *Bonner Frühneu-hochdeutschkorpus* (<http://www.korpora.org/Fnhd/>) містить близько 600 тис. словоформ;

2) повного словника для рвнв. періоду нема, оскільки він опрацьований лише наполовину і його завершення планується до 2027 року;

3) наявна докладна однотомна грамика рвнв. мови²¹, а також багатотомна праця²² за редакцією відомих медіавістів Г. Мозера, Г. Штоппа і В. Беша.

Сучасна німецька мова рясно забезпечена корпусами, словниками і грамиками. Їхнє детальне перерахування не має прямого стосунку до

¹⁷ Braune W., Reiffenstein I. *Althochdeutsche Grammatik* I. 15. Aufl. Tübingen : Niemeyer, 2004.

¹⁸ Lexer M. *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. Leipzig: Hirzel, 1872–1878.

¹⁹ *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. Mit Benutzung des Nachlasses von G. F. Benecke ausgearbeitet von W. Müller und F. Zarncke. Leipzig : Hirzel, 1854–1866.

²⁰ Mausser O. *Mittelhochdeutsche Grammatik auf vergleichender Grundlage*. München: Hueber, 1932–1933.

²¹ Ebert R, Peter O., Solms H.-J, Wegera K.-P. *Frühneuhochndeutsche Grammatik*. Tübingen : Niemeyer, 1993

²² *Grammatik des Frühneuhochndeutschen. Beiträge zur Laut- und Formenlehre*. Hg. von Hugo Moser, Hugo Stopp und Werner Besch. 7 Bde. Heidelberg : Winter, 1970–1988.

предмету нашої роботи і зайняло б занадто багато місця, тому ми обмежимося лише згадкою корпусу DeReKo (Deutsches Referenzkorpus; <http://www1.ids-mannheim.de/kl/projekte/korpora/>), який буде постійно використовуватися в нашому дослідженні: це найбільший у світі лінгвістичний ресурс, що містить 24 млрд. словоформ, з якого можна отримати достовірну інформацію про узус сучасної німецької мови (насамперед на матеріалі преси), а також корпуси GerManC (<http://www.llc.manchester.ac.uk/research/projects/germanc/>), що містить 800 тис. словоформ із текстів 1650–1800 років.

У роботі ми послуговуємося всіма наведеними джерелами і описуємо на основі їх даних усі 275 дієслів. Наведемо для прикладу опис історичного розвитку двн. дієслова *-beran* «нести; народжувати» > свн. *-bern* > рнвн. *-beren* > суч. нім. *-bären*.

У двн. періоді дієслово *-beran* фіксується як без превербу (зі значенням «нести; народжувати»), так і з превербами: *firberan/furiberan* «уникати», *giberan* «народжувати», *inberan* «бути позбавленим чогось», *irberan* «породжувати». У свн. знаходимо той самий набір лексем: *bern* «нести; народжувати», *verbern* «уникати», *gebern* «народжувати», *enbern* «бути позбавленим чогось», *erbern* «породжувати».

Цей корінь є винятком із загального правила, відповідно до якого дієслова від одного кореня з різними превербами поводяться однаково. Через сильну розбіжність у значенні сучасні дієслова *gebären* «народжувати» і *entbehren* «бути позбавленим чого-небудь» відмінюються по-різному, тоді як в двн. відмінювання дієслів *giberan* і *inberan* не розрізнялося: сьогодні ж перше з них – сильне дієслово, а друге є слабким. Можна вважати, що етимологічно єдиний корінь дав два омоніми, різницю між якими було остаточно закріплено стандартизованою орфографією та орфоепічною нормою (*ä* vs. *eh* у корені).

Дієслово *-beran* у значенні «народжувати» зберігає сильне відмінювання протягом історії німецької мови, коливання є вкрай незначними. Так, у корпусі DeReKo зафіксовано 4610 вживань сильної форми 1–3 особи однини минулого часу *gebar* і лише 2 вживання відповідної слабкої форми *gebärte*. У сучасній німецькій мові спостерігається невпевненість при утворенні форм 3 особи однини теперішнього часу: всі нормативні граматики вказують форму *sie gebiert*, проте в узусі зустрічається форма без чергування (*sie gebärt*). За даними DeReKo, форма *gebirt* зустрічається 1848 разів, а форма *gebärt* – 364 рази (84 % ~ 16 %). У дієприкметнику II наявна лише форма *geboren*. Нехтуючи коливаннями в однині теперішнього часу, можна вважати, що це дієслово все ще зберігає сильне відмінювання.

Навпаки, дієслово *inberan*, від якого утворилось сучасне *entbehren*, у двн., свн. і рнвн. періодах було сильним, слабкі форми не зафіксовані ні корпусами, ні словниками. Однак вже у XVII столітті з'являються форми *entbehre*, *entbehrte*, *entbehrt*, причому зміна відмінювання із сильного на слабке відбувається стрімко, і вже в текстах XVIII ст. переважають форми слабого відмінювання. У корпусі DeReKo сильні форми минулого часу і дієприкметника II відсутні. Таким чином, дієслівний корінь *beran* можна вважати сильним для двн., свн. і рнвн. періодів, який має варіативність, обумовлену лексичним значенням, у сучасній німецькій мові.

Динаміка сильних дієслів у різні епохи на основі опису усіх 275 досліджуваних дієслів представлена в таблиці 1 з поділом за типами відмінювання (див. Табл. 1):

Таблиця 1

Кількість збережених двн. сильних дієслів у різні періоди історії німецької мови з розподілом за типами відмінювання

Дієслова	двн.	свн.	рнвн.	нвн.
сильні	264	226	164	132
сильні / слабкі	3	10	38	12
слабкі	0	12	17	46
Сума	267	248	219	190

Можна побачити, що відбувається поступове випадання з німецької мови лексем, які спочатку відносилися до сильного відмінювання: у кожному наступному періоді їх стає в середньому на 10 % менше (267 → 248 → 219 → 190; точний показник варіюється в межах від 7 % до 13 %). Передбачити, які саме лексеми випадають із мови, неможливо: очевидно, ми маємо справу зі стохастичним процесом. Наприклад, в період від двн. до свн. втрапилися такі лексеми: *brettan* «вихопити, оголити (меч)», *briodan* «вичерпуватися», *drīzan* «випорожнюватися», *fehan* «радіти», *fezzan* «відчинятися (про двері)», *galan* «співати (про птаха); говорити», *gnītan* «терти», *queran* «скаржитися», *linnan* «припинятися», *liohhan* «вищипувати», *liotan* «рости, поширюватися», *snahhan* «ковзати», *snerahan* «витися», *stredan* «вирувати», *wīsan 1* «йти», *wīzan 2* «звинувачувати». Помітно, що ці дієслова не об'єднані ні спільною семантикою, ні формальними ознаками.

Ще швидше, ніж втрата лексем, відбувається втрата лексемами сильного відмінювання, які зберігаються в мові: їх з кожним періодом стає в середньому на 20 % менше (264 → 226 → 164 → 132; точний показник варіюється в межах від 14 % до 27 %). Ці дані добре

відображають загальний напрям розвитку системи сильних дієслів в історії німецької мови.

3. Причини збереження або втрати сильного відмінювання

Як було сказано вище, сильне і слабке відмінювання дієслова в німецькій мові є синонімічними способами вираження одних і тих же граматичних значень. У зв'язку з цим виникає питання, чому саме слабке відмінювання поступово відвойовує позиції у сильного відмінювання, а не навпаки. Аналогічний процес, спрямований у бік конвергенції сильного і слабого відмінювання з перемогою слабого типу, незалежно відбувається в усіх германських мовах, хоча і з різною швидкістю та інтенсивністю. Так, наприклад, у великих континентальних західногерманських мовах – в німецькій і нідерландській – можна нарахувати близько 180 сильних дієслів, а в англійській – лише близько вісімдесяти²³. Ще в одній західногерманській мові – африкаанс – конвергенція сильних і слабких дієслів відбулася повністю, однак іншим шляхом: мова африкаанс втратила дві основні точки протиставлення сильних і слабких дієслів – претерит і другу (суфіксальну) частину показника дієприкметника II. Єдиний час, що вживається в мові африкаанс – це перфект, який складається з дієслова *het* «мати» в поєднанні з дієприкметником II, який утворюється за допомогою префікса *ge*²⁴. Привертає увагу той факт, що в німецькій мові сильні дієслова все ж виявляються більш стійкими в діахронічному плані, ніж у більшості інших германських мов.

Щоб встановити причини збереження сильного відмінювання або, навпаки, перехід у слабке відмінювання, висунемо гіпотезу, що динаміка сильних дієслів безпосередньо пов'язана з регулярністю словозмінного типу, яка відповідає розміру класу, що визначається чергуванням голосних. Як відомо, сильні німецькі дієслова традиційно поділяються на 7 класів (рядів аблауту), які виокремлюють для прагерманського мовного стану (див. табл. 2):

Таким чином, якщо врахувати підгрупи дієслів, то для двн. і свн. синхронних зрізів можна постулювати систему не з 7 класів, а загалом з 20 груп сильних дієслів. Крім того, є незначна кількість дієслів-винятків, які не вписуються в цю схему, напр. дієслово *ezzan* «їсти» і похідне від нього *f(i)rezzan* «жертити», які відрізняються від інших дієслів п'ятої групи наявністю довгого голосного *ā* в однині претериту (*er āz*).

²³ Harbert W. The Germanic Languages. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. С. 277.

²⁴ Берков В. П. Современные германские языки. М. : Астрель, 2001. С. 97.

Сім рядів аблауту німецьких дієслів

Клас	Група дієслів	Чергування голосних у двн. мові	Приклади
1	2	3	4
I	1a	$\bar{i} - ai - i - i$	двн. <i>rītan</i> , свн. <i>rīten</i> «їхати верхи»
	1б	$\bar{i} - \bar{e} - i - i$	двн. <i>zīhan</i> , свн. <i>zīhen</i> «викривати»
II	2a	$io, iu - ou - u - o$	двн. <i>biogan</i> , свн. <i>biegen</i> «гнути»
	2a-AOR	$\bar{u}, \bar{u} - ou - u - o$	двн. <i>sūfan</i> , свн. <i>sūfen</i> «сьорбати»
	2б	$io, iu - \bar{o} - u - o$	двн. <i>biotan</i> , свн. <i>bieten</i> «пропонувати»
	2б-AOR	$\bar{u}, \bar{u} - \bar{o} - u - o$	двн. <i>(h)rūzan</i> «храпіти» (в свн. це дієслово слабе)
III	3a	$i, i - a - u - u$	двн. <i>bintan</i> , свн. <i>binden</i> «зв'язувати»
	3б	$e, i - a - u - o$	двн. <i>helfan</i> , свн. <i>helfen</i> «допомагати»
IV	–	$e, i - a - \bar{a} - o$	двн. <i>neman</i> , свн. <i>nemen</i> «брати»
V	5a	$e, i - a - \bar{a} - e$	двн. <i>geban</i> , свн. <i>geben</i> «давати»
	5б	$i, i - a - \bar{a} - e$	двн. <i>bitten</i> , свн. <i>bitten</i> «просити»
VI	6a	$a, e - uo - uo - a$	двн. <i>graban</i> , свн. <i>graben</i> «рити»
	6б	$e, e - uo - uo - a$	двн. <i>swerren</i> «клястись», свн. <i>sweren</i> «піднімати»
VII	7a	$a, e - ia - ia - a$	двн. <i>haltan</i> , свн. <i>halten</i> «тримати»
	7ā	$\bar{a}, \bar{a} - ia - ia - \bar{a}$	двн. <i>slāfan</i> , свн. <i>slāfen</i> «спати»
	7e	$e, e - ia - ia - a$	двн. <i>erren</i> , свн. <i>ern</i> «орати»
	7ei	$ei, ei - ia - ia - ei$	двн. <i>heizan</i> , свн. <i>heizen</i> «називати»
	7ō	$\bar{o}, \bar{o} - io - io - \bar{o}$	двн. <i>stōzan</i> , свн. <i>stōzen</i> «штовхати»
	7ou	$ou, ou - io - io - ou$	двн. <i>loufan</i> , свн. <i>loufen</i> «бігти»
	7uo	$uo, uo - io - io - uo$	двн. <i>ruofan</i> , свн. <i>ruofen</i> «кликати»

Система рядів аблауту зазнавала сильних змін на шляху від прагерманської до двн. мови, а при переході від двн. до свн. періоду вона зберігала відносну стабільність. Проте вже починаючи з рнвн. періоду можна говорити про фактичний розпад старої системи рядів аблауту, оскільки кількість винятків з неї починає перевищувати кількість правил: так, Л. Р. Зіндер і Т. В. Строева вважають, що в результаті процесів, що відбувалися в рнвн. мові, «від старої систему аблауту залишилися тільки сліди, які не мають системного характеру»²⁵.

Розподілимо досліджувані нами сильні дієслова на ряди аблауту і підрхуємо обсяг кожної групи (див. табл. 3):

²⁵ Зіндер Л. Р., Строева Т. В. Историческая морфология немецкого языка. Л.: Просвещение, 1968. С. 239.

**Кількість сильних дієслів різних груп у різні періоди
історії німецької мови**

Група	двн.	свн.	рвнв.	нвн.
1a	44	38	35	25
1б	5	5	4	4
2a	19	18	18	10
2a-AOR	5	3	2	2
2б-AOR	1	0	0	0
2б	15	13	11	10
3a	31	31	27	23
3б	28	26	22	13
4	30	27	22	15
5a	24	18	16	9
5б	3	3	3	3
6a	21	16	15	10
6б	5	4	3	3
7a	10	10	9	3
7e	10	10	7	7
7ei	1	1	0	0
7ō	6	5	2	2
7ou	4	2	1	1
7uo	2	3	2	1
7ā	2	2	2	2

Можна припустити, що дієслова, що відносяться до менших груп, більш схильні переходити в слабке відмінювання, ніж дієслова, що відносяться до більших груп, оскільки немає достатньої аналогічної дії, яка утримувала б їх у сильному відмінюванні. Оскільки розміри груп дієслів коливаються в певному історичному періоді розвитку мови, перевіримо твердження, що схильність сильних дієслів до переходу в слабке відмінювання пов'язана з розміром групи, в яку вони входять, при переході в мовний стан від двн. до свн., від свн. до рвнв. і від рвнв. до сучасної німецької мови.

При переході від двн. до свн. зсуву у бік слабого відмінювання зазнали наступні 17 дієслів:

1a: *bītan, rīhhan*;

2a-AOR: *brūhhan, lūhhan, tūhhan*;

2б-AOR: *(h)rūzan*;

5a: *lehhan, jetan, klenan*;

6a: *sahhan*;

6б: *(h)lahhen, sebben*;

7ei: *eihhan, zeisan*;

7uo: *bluozan, fluohhan, wuofen*;

7e: *erren*.

Як видно, значна частина цих дієслів входить до невеликих груп: дієслова (*h*)*rūzan* і *erren* відмінюються за унікальними моделями; група *7uo* представлена всього 4 дієсловами; до групи *2a-AOR* входить лише 5 лексем, так само як і до групи *6b*; у групі *7ei* є лише 6 дієслів. Хоча поодинокі представники груп *1a*, *5a* і *6a* теж потрапили до цього списку, слід особливо підкреслити, що це лише незначна частка дієслів, що входять до цих груп, а багато великих груп зовсім не представлені в цьому списку. Для наочності наведемо ту ж інформацію у процентному співвідношенні (див. табл. 4):

Таблиця 4

Частка зсуву у бік слабкого відмінювання у різних груп двн. дієслів

Група	Кількість сильних дієслів (двн.)	Перехід у слабке відмінювання двн. > свн.	Перехід у слабке відмінювання двн. > свн. (%)
1a	44	2	5 %
1b	5	0	0 %
2a	19	0	0 %
2a-AOR	5	3	60 %
2b-AOR	1	1	100 %
2b	15	0	0 %
3a	31	0	0 %
3b	28	0	0 %
4	30	0	0 %
5a	24	3	13 %
5b	3	0	0 %
6a	21	1	5 %
6b	5	2	40 %
7a	10	0	0 %
7e	10	0	0 %
7ei	1	1	100 %
7b	6	2	33 %
7ou	4	3	75 %
7uo	2	0	0 %
7ā	2	0	0 %

З цієї таблиці наочно видно, що деякі малі групи сильних дієслів втрачають від 33 % до 100 % свого складу, тоді як із великими групами цього немає. Таким чином, підтверджується теоретичне припущення, що входження у велику групу має утримувати дієслово від зміни відмінювання, оскільки таке дієслово відчуває сильну аналогічну підтримку з боку інших членів тієї ж групи.

Цікаво, що подібна закономірність на матеріалі всієї сукупності сильних дієслів спостерігається лише за переходу від двн. до свн., але не при переході від свн. до рнвн. і від рнвн. до нвн. мови. Це – важливий аргумент на користь твердження, що вже до кінця свн. періоду система класів сильних дієслів перестала віддзеркалювати психолінгвістичну реальність. Іншими словами, сильні дієслова приблизно в цей період отримали статус лексикалізованих винятків із загального правила утворення дієслівних форм, а на місце загального правила висунулося слабке відмінювання. Однак варто зазначити, що в результаті скорочення кількості груп сильних дієслів за рахунок втрати малих груп чітко окреслюються дві групи, які охоплюють досить регулярні моделі:

1) групи *1a + 1б*, тобто фактично весь перший клас, який повернув свою єдність у рнвн., після уніфікації числових форм претериту, оскільки у всіх дієслів групи *1б* – (*ge*)*deihen* «процвітати», *leihen* «позичити», *spreien* «плювати», *zeihen* «викривати» – взяла гору стара основа множини, як і у дієслів групи *1a*, при тому що різниця між ними була тільки в однині претериту;

2) група *3a*, тобто третій клас з носовим приголосним після голосного, який чергується.

Хоча безпека сильного відмінювання перестає залежати від розміру групи в цілому, ці дві групи виокремлюються на загальному тлі. Це продемонстровано у таблиці 5, де показані частки зсуву в слабке відмінювання для найбільших груп дієслів (на відміну від табл. 4, сюди не включені малі групи, оскільки вони значною мірою втратили свою гомогенність до рнвн. періоду):

Таблиця 5

**Частка зсуву в бік слабого відмінювання
у різних груп рнвн. дієслів**

Група	Кількість сильних дієслів (рнвн.)	Перехід в слабке відмінювання рнвн. > нвн.	Перехід в слабке відмінювання рнвн. > нвн. (%)
1a + 1б	39	3	8 %
2a	18	4	22 %
2б	11	1	9 %
3a	27	2	7 %
3б	22	4	18 %
4	21	7	33 %
5a	16	6	38 %
6a	15	6	40 %

З таблиці 4 видно, що дієслова груп *1a + 1b*, *2b* і *3a* вкрай рідко переходять у слабке відмінювання. Цілком імовірно, це можна пояснити тим, що їх моделі словозміни все-таки зберігають достатню регулярність, що дозволяє дієсловам цих груп утримувати сильне відмінювання. Тим самим, висновок про повний розпад сильного відмінювання як системи в рвнв. період необхідно дещо модифікувати: сильне відмінювання в цілому втрачає свій сильний характер, за винятком груп *1a + 1b*, *2b* і групи *3a*.

4. Чергування в парадигмі і збереження сильної дієвідміни

Ще одне питання, пов'язане із збереженням сильних дієслів – це структура парадигми. У світлі механізму переходу сильних дієслів в слабке відмінювання здається цілком природним, що стійкішими будуть ті сильні дієслова, які більш марковані як сильні – тобто ті, які мають більше характерних ознак сильного відмінювання, ніж інші сильні дієслова. Як конститутивні ознаки сильного відмінювання були виокремлені способи утворення претериту і спосіб утворення дієприкметника II. У цих формах сильні дієслова надійно відрізняються від слабких, і якщо носії мови зберігають у пам'яті такі форми, вони не мають підстав аналогічної переінтерпретації дієслова як слабкого.

Однак є ще один набір форм, який може відрізнити сильні дієслова від слабких – це форми 2–3 особи однини теперішнього часу, а також форма однини імперативу (в двн. і свн. до таких форм відноситься також I особа однини теперішнього часу): ці форми вказують на сильне відмінювання не самі по собі, а порівняно з іншими особово-числовими формами теперішнього часу й інфінітивом, оскільки вони можуть маркуватися умлаутом або підвищенням кореневого голосного. Якщо мовець стикається з парою форм на кшталт *er läuft* «він біжить» – *wir laufen* «ми біжимо», він може однозначно ідентифікувати дієслово як сильне. Відомо, що у дитячому мовленні форми 2–3 особи однини теперішнього часу сильних дієслів часто добудовуються за аналогією з іншими формами (напр., *er lauft* замість *er läuft*), внаслідок чого відбувається зближення їх парадигми з парадигмою слабких дієслів²⁶. Ймовірно, подібні процеси і призвели до того, що деякі дієслова втратили або поступово втрачають чергування в теперішньому часі: напр., дієслово *gebären* «народжувати», від якого в сучасній мові вживається як форма *sie gebiert* «вона народжує», так і форма *sie gebärt* без чергування. Можна припустити, що наявність чергування

²⁶ Bybee J. Natural Morphology: The Organization of Paradigms and Language Acquisition. I. Huebner and C. Ferguson (eds.), *Crosscurrents in Second Language Acquisition and Linguistic Theories*. Amsterdam : Benjamins, 1991. С. 75.

в теперішньому часі підвищує шанс дієслова залишитися сильним, оскільки чергування уможливорює наявність протиставлень на кшталт *er läuft – wir laufen*, які вказують на сильне відмінювання.

Для того, щоб проаналізувати, як наявність чергування впливала на збереження сильного відмінювання, слід спочатку визначити, в яких групах чергування в презенсі було, а в яких – ні. Для різних етапів розвитку німецької мови це різні набори груп, оскільки в свн. періоді розвитку німецької мови умлаут зайшов помітно далі, ніж у двн. періоді.

Таблиця 5 показує, у яких групах сильних дієслів у двн. і в свн. може бути чергування у презенсі, а яких – ні (див. табл. 6). Зрозуміло, ця таблиця є лише наближенням: так, деякі дієслова могли втратити чергування, в деяких можуть трапитися поєднання приголосних, які блокують умлаут тощо.

Таблиця 6

Можливість чергування у презенсі сильних дієслів різних груп

	двн.	свн.
може бути чергування	2a, 2б, 3б, 4, 5a, 6a, 7a	2a, 2б, 2a-AOR, 2б-AOR, 3б, 4, 5a, 6a, 7a, 7а, 7ou, 7uo, 7б
не може бути чергування	1a, 1б, 2a-AOR, 2б-AOR, 3a, 5б, 6б, 7а, 7е, 7ei, 7ou, 7uo, 7б	1a, 1б, 3a, 5б, 6б, 7е, 7ei

Оцінимо, яка частка дієслів, що можуть і не можуть мати чергування в презенсі, піддається переходу в слабке відмінювання при переході від двн. до свн. і від свн. до рнвн. (див. Табл. 7).

Таблиця 7

**Перехід у слабке відмінювання від двн. до свн.
і можливість чергування у презенсі**

Наявність чергування	Немає переходу в слабке відмінювання двн. > свн.	Є перехід в слабке відмінювання двн. > свн.
може бути чергування	127 (97 %)	4 (3 %)
не може бути чергування	98 (88 %)	14 (12 %)

Відсоткові співвідношення цілком наочно показують, що сильні дієслова, що мають чергування, більш стійкі: з них у слабке відмінювання переходить лише 3 %, а з дієслів без чергування – 12 %. Іншу картину ми спостерігаємо при переході від свн. до рнвн. періоду розвитку німецької мови (див. Табл. 8):

**Перехід у слабке відмінювання від свн. до рнвн. періоду
і можливість чергування у презенсі**

Наявність чергування	Немає переходу в слабке відмінювання двн. > свн.	Є перехід в слабке відмінювання двн. > свн.
може бути чергування	104 (76 %)	33 (24 %)
не може бути чергування	69 (84 %)	13 (16 %)

У цьому випадку різниця між двома категоріями дієслів не настільки велика, як у попередньому випадку. Цього недостатньо для того, щоб відкинути нульову гіпотезу про те, що чергування і схильність до переходу в слабке відмінювання не пов'язані.

Можна було б перевірити і зв'язок між наявністю чергування в презенсі і схильністю до зрушення в слабкий тип відмінювання і для переходу від рнвн. до нвн. періоду. Однак результат такої перевірки не буде достовірним, оскільки перехід у слабку дієвідміну, який зазнала значна кількість дієслів без чергування на шляху від двн. до свн. періоду, привело до того, що абсолютна більшість дієслів, які не мають чергування в презенсі, в рнвн. і нвн. періодах відноситься до груп *1a + 1b* та *3a*, тобто до тих великих груп, стійкість яких була показана в попередньому розділі.

ВИСНОВКИ

У роботі досліджено основний напрям змін в історії німецьких сильних дієслів – поступовий перехід лексичних одиниць, що входять у цей словозмінний тип, у слабке відмінювання. Було поставлено три питання щодо цього процесу: чому, як і з якими саме сильними дієсловами він відбувається.

Загалом із 275 двн. сильних дієслів як лексеми у сучасній німецькій мові збереглися 190, тобто близько 70 %. При цьому лише 130 дієслів зберегли сильне відмінювання: таким чином, кількість сильних дієслів у словнику німецької мови за минуле тисячоліття знизилася приблизно на 50 %.

Середні і малі за обсягом групи сильних дієслів зазнають більших втрат при переході до слабкої дієвідміни, ніж великі групи. Це пов'язано насамперед з тим, що малі групи втратили значну кількість дієслів при переході від двн. до свн. періоду: особливо велику шкоду зазнали групи *7uo*, *2a-AOR*, *6a* і *7ei*, які втратили третину або більше свого складу, а також мікрогрупи *2b-AOR* і *7e*, які склалися з одного дієслова і в свн. період зникли повністю. Чергування у презенсі також є важливим фактором, що впливає на долю сильних дієслів при переході від двн. до свн.:

ті групи, які можуть мати чергування, більш схильні утримувати в сильному відмінюванні дієслова, ніж групи, в яких чергування немає.

І у випадку з розміром групи, і у разі наявності чергування в презенсі наша гіпотеза підтверджується при переході від двн. до свн. періоду і не підтверджуються при переході від свн. до рнвн. періоду. Це є статистичним доказом висновку про розпад системи класів сильних дієслів до кінця свн. періоду. Системний характер втрачають усі сильні дієслова за винятком дієслів 1-го і 3-го класів. На сильні дієслова перестають діяти закономірності, пов'язані з парадигматикою, і відтепер їх долю визначають інші фактори, насамперед частотність.

Основний висновок, який можна зробити, спостерігаючи за динамікою системи німецьких сильних дієслів, полягає в тому, що як система сильні дієслова існують фактично тільки до кінця свн. періоду, а надалі замість цієї системи залишаються її релікти, які підпорядковуються принципово іншим закономірностям. Це твердження доводиться в роботі за допомогою комплексу статистичних методів, який у майбутньому може бути застосований і до інших германських мов.

АНОТАЦІЯ

Робота присвячена дослідженню переходу сильних дієслів у слабку дієвідміну в історії німецької мови. Аналіз здійснено на основі синтезу різних методологічних підходів, поширених у мовознавстві: у роботі поєднується традиційна методологія порівняльно-історичної германістики, сучасні досягнення морфологічної теорії і статистичні методи.

Метою дослідження є встановлення динаміки системи сильних дієслів в історії німецької мови протягом її розвитку в різні періоди. Об'єктом дослідження є особливості процесу розвитку сильних дієслів в різні періоди історії німецької мови. Предметом дослідження є причини зміни дієвідміни у сильних дієслів протягом останнього тисячоліття. Завдання роботи полягають у тому, щоб простежити історію всіх сильних дієслів, наявних у давньовірхньонімецькій мові, на всіх періодах розвитку німецької мови, узагальнити отримані результати і пояснити їх у рамках сучасних теорій, що висувуються в галузі порівняльно-історичного мовознавства та діахронійної морфології.

Для вирішення поставлених завдань застосовано порівняльно-історичний метод до морфологічного типу німецького сильного дієслова та його словозмінних засобів, метод суцільної вибірки сильних дієслів давньовірхньонімецької мови різних типів з подальшим вивченням їх еволюції за лексикографічними джерелами та базами даних, що охоплюють матеріал різних періодів історії німецької мови, а також комплекс статистичних методів аналізу отриманого матеріалу.

Встановлено, що із 275 давньовірхньонімецьких сильних дієслів у сучасній німецькій мові збереглися лише 190 лексем (70 %). При цьому

лише 130 дієслів зберегли сильне відмінювання, тобто кількість сильних дієслів у словнику німецької мови за минуле тисячоліття знизилася приблизно на 50 %.

Середні і малі ще обсягом групи сильних дієслів зазнають більших втрат при переході до слабкої дієвідміни, ніж великі групи. Це пов'язано насамперед з тим, що малі групи втратили значну кількість дієслів при переході від давньоверхньонімецького до середньовірхньонімецького періоду. Іншим важливим фактором, що впливає на подальшу долю сильних дієслів, є наявність чергування у презенсі: ті групи, які можуть мати чергування, більш схильні утримувати в сильному відмінюванні дієслова, ніж групи, в яких чергування немає.

Література

1. Берков В. П. *Современные германские языки*. М. : Астрель, 2001. 336 с.
2. Зиндер Л. Р., Строева Т. В. *Историческая морфология немецкого языка*. Л. : Просвещение, 1968. 262 с.
3. Савченко А. Н. *Сравнительная грамматика индоевропейских языков*. М. : Высшая школа, 1974. 412 с.
4. Augst G. *Untersuchungen zum Morpheminventar der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen : Narr, 1976. 314 S.
5. Bammesberger A. *Der Aufbau des germanischen Verbalsystems*. Heidelberg: Winter, 1986. 182 S.
6. Braune W., Reiffenstein I. *Althochdeutsche Grammatik I*. 15. Aufl. Tübingen : Niemeyer, 2004. 403 S.
7. Bybee J. Natural Morphology: The Organization of Paradigms and Language Acquisition. *Crosscurrents in Second Language Acquisition and Linguistic Theories*. Ed by I. Huebner, C. Ferguson. Amsterdam : Benjamins, 1991. P. 67–91.
8. Carroll R., Svare R., Salmons J. Quantifying the evolutionary dynamics of German verbs. *Journal of Historical Linguistics* 2.2, 2012. P. 153–172.
9. Dammel A. *Konjugationsklassenwandel: Prinzipien des Ab-, Um- und Ausbaus verbalflexivischer Allomorphie in germanischen Sprachen*. Berlin, New York : Walter de Gruyter, 2010. 333 S.
10. Ebert R, Peter O., Solms H.-J, Wegera K.-P. *Frühneuhochdeutsche Grammatik*. Tübingen: Niemeyer, 1993. 562 S.
11. *Grammatik des Frühneuhochdeutschen. Beiträge zur Laut- und Formenlehre*. Hg. von H. Moser, H. Stopp, W. Besch. Heidelberg : Winter, 1970–1988. 580 S.
12. Grimm J. *Deutsche Grammatik*. Bd. 1. Göttingen: Dieterich, 1822. 160 S.
13. Harbert W. *The Germanic Languages*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 522 S.

14. Lexer M. *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. Leipzig : Hirzel, 1872–1878: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11009973?page=5>
15. Mailhammer R. *The Germanic strong verbs*. Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 2007. 271 S.
16. Mausser O. *Mittelhochdeutsche Grammatik auf vergleichender Grundlage*. München : Hueber, 1932–1933. 158 S.
17. *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. Mit Benutzung des Nachlasses von G. F. Benecke ausgearbeitet von W. Müller und F. Zarncke. Leipzig: Hirzel, 1854–1866. Bd. I: 1120 S., Bd. II,1: 836 S., Bd. II,2: 824 S., Bd. III: 976 S.
18. Paul H. *Deutsche Grammatik*. Bd. II. Halle: Niemeyer, 1916–1922. 378 S.
19. *Grammatik des Frühneuhochdeutschen. Beiträge zur Laut- und Formenlehre*. Hg. von H. Moser, H. Stopp, W. Besch. 7 Bde. Heidelberg: Winter, 1970–1988. 638 S.
20. Schirmunski V. *Deutsche Mundartkunde. Vergleichende Laut- und Formenlehre der deutschen Mundarten*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010. 836 S.
21. Seebold E. *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch der germanischen starken Verben*. Paris: Mouton, 1970. 571 S.
22. Seebold E., Bulitta B. *Chronologisches Wörterbuch des deutschen Wortschatzes: der Wortschatz des 8. Jahrhunderts (und früherer Quellen)*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2001. 1144 S.
23. Theobald E. *Sprachwandel bei deutschen Verben: Flexionsklassenschwankungen starker und schwacher Verben*. Tübingen: Narr, 1992. S. 63–72.

Information about the authors:

Kiyko Svitlana Vasylivna,

Doctor of Philological Sciences,
Professor at the Department of Germanic,
General and Comparative Linguistics
Chernivtsi National University
5, Sadova str., Chernivtsi, 58000, Ukraine

Shykerynets Zhanna Yuriivna,

Master Student at the Department
of Germanic, General and Comparative Linguistics
Chernivtsi National University
5, Sadova str., Chernivtsi, 58000, Ukraine